

'De ontdekking van de hemel'

Olterterperkring in Beetsterzwaag 8 januari 2018

Alex van Heusden

De vroege messiaanse beweging 'in naam van Jezus' zag reikhalzend uit naar een andere, nieuwe wereldorde, 'koninkrijk van God' genaamd, ook 'koninkrijk der hemelen' (Hebreeuws: *malkoet ha'sjamaiem*), hemel op aarde. In de rabbijnse traditie is sprake van *olam ha'ba*, 'komende wereld', die de plaats zal innemen van *olam ha'zè*, 'deze wereld'. Het boek Openbaring beschrijft het nieuwe Jeruzalem dat de 'ziener' ziet afdalen uit de hemel, van Godswege (Openbaring 21:2.10). De beweging is van boven naar beneden, niet van beneden naar boven.

Maar allengs, in de eeuwen die volgden, verschoof het accent van de aarde naar de hemel, als eeuwige woonplaats voor de 'ziel'. Onder andere (neo)platonische wijsbegeerte heeft hier haar invloed doen gelden. Maar ook politieke ontwikkelingen speelden een rol, met name de alliantie tussen het Romeins Imperium en de universele, apostolische ecclesia.

De komende opstanding

Tegen het einde van de eerste eeuw stond de ecclesia van Rome onder leiding van een zekere Clemens. Omstreeks het jaar 96 schreef hij een brief aan de ecclesia van Korinte die toen in een grote crisis verkeerde. Leden van de ecclesia in de Griekse havenstad hadden enkele *presbuteroi*, 'oudsten', die door de *episkopos*, 'toeziener', waren aangesteld, uit hun ambt gezet.

In deze brief staan enkele passages over de komende opstanding. Waarschijnlijk vond het Clemens het nodig en nuttig daarover te schrijven omdat de opstanding voor een aantal Korintiërs problematisch was. Waarom blijft die maar uit? We wachten al zolang. We lezen (1 Clemens 24.1-3):

*We moeten bedenken, geliefden,
hoe de heer ons telkens leert
dat de komende opstanding zal plaatsvinden
waarvan hij Jezus Christus de eerste maakte
door hem op te wekken uit de doden.
Geliefden, laten we kijken naar de opstanding
die op de bestemde tijd (Grieks: kairos) geschieden zal.
Dag en nacht maken ons de opstanding duidelijk.
De nacht slaapt en de dag staat op;
de dag vertrekt en de nacht komt.*

In dit tekstfragment ontbreekt het woord 'ziel'. De komende opstanding is die van het lichaam. Dat die opstanding geschieden zal 'op de bestemde tijd', daar staat de opwekking van Jezus garant voor. Zijn opwekking uit de doden is het begin nog maar dat uitzielt naar de voltooiing: de opwekking van *allen* uit de doden in een nieuw wereldbestel. Wanneer zich dat voltrekken zal, de 'bestemde tijd' aanbreekt? Niemand die het weet. Heb geduld, jullie daar in Korinte.

Clemens heeft een pedagogisch foefje in huis dat de Korintiërs moet helpen zich een voorstelling te maken van de opstanding. Stel je de dag en de nacht voor ogen. De nacht verbeeldt het duister van de dood, de dag het licht van de opstanding. Het ligt dus in de

schepping besloten, dood en opstanding, in de cyclische opeenvolging van nachten en dagen.

Het lot van de ziel

Als in de loop van de tweede eeuw de bestemde tijd uit de brief van Clemens maar niet wil aanbreken, gaan christenen zich de vraag stellen, met de nodige schroom: wat gebeurt er met de ziel na de dood, waar komt die terecht, in wat voor toestand? Worden de zielen verzameld in een tijdelijke wachtkamer en zijn ze daar bij bewustzijn of slapen ze? De voorstelling van een volledig autonome ziel die afgescheiden van het lichaam opgewekt haar gang kon gaan, was voor christenen over het algemeen een sprong te hoog en te ver. De onsterfelijke, eeuwige ziel van Plato vond men niet verenigbaar met het geloof in de opstanding van het lichaam dat met de ziel zou worden herenigd. Het zou hovaardig zijn te claimen dat de ziel na de dood van het lichaam rechtstreeks de hemelse heerlijkheid zou binnengaan. Het was aan God om te bestemden tijd lichaam en ziel samen te voegen in een nieuwe schepping.

Volgens Tertullianus (160-ca. 240) gleden de zielen van de gestorvenen niet weg in een staat van totale bewusteloosheid. Ze zaten in de wachtkamer, maar hoefden zich daar niet te vervelen. Ze genoten een aangename rust in een veilige, beschutte omgeving. Zeker de goede zielen genoten, aldus Tertullianus, van een *refrigerium interim*, een tijdelijke afkoeling, verkwikkend als fris, helder water. Het was goed toeven daar in die andere, schaduwrijke wereld. Vergelijk het met zitten op een bank onder een boom in het park op een mooie lentedag.

Maar er waren uitzonderingen. Er waren zielen die het vergund was de tijd in de wachtkamer over te slaan en als 'vrienden van God' onmiddellijk het hemels paradijs te betreden - de zielen van de martelaren. (Het Griekse woord *martus* betekent 'getuige' en *marturion* betekent 'getuigenis'. Een martelaar is een bloedgetuige.) Zij werden door Christus, die eruit zag als een oude man met een jong gezicht, met open armen ontvangen en gekust. Van Tertullianus stamt de fameuze uitspraak: 'Zaad is het bloed der christenen' (*Apologeticum* 50.13), doorgaans geparafraseerd als: 'Het bloed der martelaren is het zaad van de kerk.'

'Goden-lozen'

Ze hadden het niet gemakkelijk in het Romeinse wereldbestel, de volgelingen van Jezus. Evenals de Joden hielden zij zich op afstand van de staats- en keizercultus. Van de Joden werd dat geaccepteerd, van de christenen niet. Was je niet loyaal aan staats- en keizercultus, dan was je bijgelovig en werd je uitgemaakt voor *atheos* (meervoud *atheoi*), een 'goden-loze'.

Voor Justinus, bijgenaamd de Martelaar (100-ca. 165), ijverig verdediger van de apostolische ecclesia, waren de goden, ook die van de Romeinse staatsreligie, 'slechte en boze demonen'. Hij schrijft (*Eerste Apologie* 6.1):

Daarom worden wij atheoi genoemd. En wij bekennen dat wij met betrekking tot dergelijke goden goden-lozen zijn, maar dat zijn wij niet ten opzichte van de enig ware God, de vader van gerechtigheid en gematigdheid en de andere deugden, die vrij is van alle onreinheid.

De christenen kregen van alles in de schoenen geschoven. Volgens Tacitus gaven zij zich over aan 'verderfelijke religieuze dweperij' (*Annales* 15.44) en waren ze bevangen door 'haat

jegens de menselijke soort' (*Annales* 15.38). Ook zouden zij zich schuldig maken aan incest en kannibalisme. De eerder genoemde Tertullianus schrijft in zijn verweerschrift tegen allen die zich keren tegen de christenen en hun 'verfoeilijke praktijken' (*Apologeticum* 40.1-2):

Zij denken dat van elke publieke ramp, van elke aandoening die het volk treft, de christenen de oorzaak zijn. Als de Tiber stijgt zo hoog als de stadsmuren, als de Nijl niet over de velden stroomt, als de hemel geen regen zendt, als de aarde beeft, bij hongersnood en pest luidt onmiddellijk de roep: 'De christenen voor de leeuw!' Zovelen voor één leeuw?

Als Tertullianus dit schrijft, op de drempel van de derde eeuw, hebben grote aantallen christenen zich reeds gevoegd naar de Romeinse mores, gedragen zich als voorbeeldige burgers en geloven zelfs dat de keizer door hun christelijke god in het ambt is geroepen. Zij bidden voor hem, voor zijn welzijn, maar voor hem wierook ontbranden, dat doen ze niet. *Dominus et Deus*, 'Heer en God', zo liet Caesar zich aanspreken. Voor de christenen die trotse Romeinse burgers waren, was Caesar wel 'heer', maar beslist geen 'god'. Dat hebben ze geweten.

Martelaarschap

Tertullianus was er getuige van dat in het eerste decennium van de derde eeuw christenen in Noord-Afrika bloedig werden vervolgd. Nu was hij een weinig evenwichtig man met fanatieke trekjes. Voor hem was martelaarschap 'teken van de waarheid'. Zelfs stond hij vrijwillig martelaarschap voor: vindt er een vervolging plaats, dan mag je niet vluchten, laat je oppakken en ga onbevreesd het martelaarschap tegemoet. Voor hem is de wereld, niet de kerker, de echte gevangenis waaruit je moet ontsnappen. Hij schrijft (*Ad martyras/Aan de martelaren* 2): 'Laat deze afscheiding van de wereld je niet verontrusten; want als we voor ogen houden dat de wereld de echte gevangenis is, dan zullen we zien dat je eerder een gevangenis hebt verlaten dan bent ingegaan'. Ware leerlingen van Jezus richten zich op hun huis in de hemel, ook als zij vastgeketend zijn, want 'het been voelt de keten niet als de geest in de hemel is.'

In een brief aan de Afrikaanse stadhouder Vigellius Scapula schrijft Tertullianus hoe in het jaar 185 een hele menigte volgelingen van Jezus verscheen voor Arrius Antoninus, de proconsul van Asia. Zij vroegen hem om het privilege van het martelaarschap. De proconsul begreep daar uiteraard helemaal niets van, liet er toch een paar terechtstellen en zei tegen de anderen: 'Als jullie echt dood willen, dan zijn er afgronden en touwen genoeg' (*Ad Scapulam/Aan Scapula* 5).

Zo radicaal als Tertullianus waren er niet velen in de apostolische ecclesia. In een andere vorm van vroeg christendom, de gnostiek, moest men van martelaarschap helemaal niets hebben; dat vond men ronduit idioot en een teken van onwetendheid. Voor de gnostici was het lichaam slechts armzalige materie en daarom van geen enkele waarde. Wie toegang had gekregen tot de ware geheime 'kennis' (Grieks: *gnôsis*), het eeuwig goede, had al deel aan het nieuwe leven, de dood voorbij. Martelaarschap kon daar niets aan toevoegen. Ook Jezus' dood aan het kruis was voor gnostische christenen van geringe betekenis en het was volstrekt ondenkbaar dat hij lichamelijk geleden zou hebben. Daartegenover poneerden de voorgangers van de apostolische ecclesia dat Jezus 'waarlijk mens' geworden was en 'waarlijk geleden' had. Zo stond, in het veelvormige vroege christendom, de ene opvatting omtrent waarheid tegenover de andere.

Perpetua en Felicitas

In de loop van de derde eeuw raakte in Romeins Africa een geschrift in omloop dat bekend staat als *Passio Perpetuae et Felicitatis*, 'Passie van Perpetua en Felicitas'. Een martelaarskroniek die handelt over het verblijf in de gevangenis en de marteldood van zes volgelingen van Jezus, tijd- en stadgenoten van Tertullianus, vier mannen en twee vrouwen, Perpetua en Felicitas, in de arena van Carthago - ze hadden geweigerd het offer te brengen 'voor het heil van de keizer'. Vijf van hen waren catechumenen, nog jonge 'doopleerlingen', de zesde, Saturus, was hun catecheet die hen begeleidde op weg naar het doopsel. Algemeen wordt aangenomen dat het vonnis *ad bestias*, 'voor de wilde beesten', werd voltrokken op 7 maart 203. (Op de heiligenkalender van de rooms-katholieke kerk is 7 maart de feestdag van de 'gedachtenis van Perpetua en Felicitas' - zijn hun gezellen in vergetelheid geraakt?) Men kan speculeren over de vraag waarom de Romeinse overheid van Carthago jonge catechumenen liet oppakken. Als afschrikwekkend voorbeeld? De ekklesia mocht wel bestaan - maar vooral niet groter worden en op den duur geen toekomst hebben?

Opmerkelijk aan de *Passio* is dat onderdeel ervan een dagboek is, door Perpetua geschreven tijdens haar verblijf in de gevangenis. Vibia Perpetua, zo valt in de *Passio* te lezen, was ongeveer tweeëntwintig jaar, van hoge komaf, goed opgeleid en getrouwd op stand. Zij had 'een kindje dat zij de borst gaf'. Haar vader moest niets weten van haar aanstaande doopsel en toen zij nog in voorarrest was, probeerde hij haar zo ver te krijgen dat zij haar geloof zou afzweren, met een beroep op zijn liefde voor haar. Ze weigert, hij probeert haar de ogen uit te krabben, komt niet verder dan slaan en vertrekt. 'Hij was,' aldus Perpetua, 'verslagen met al zijn door de duivel ingegeven argumenten.' Dan lezen we in haar dagboek:

Toen was ik een paar dagen zonder mijn vader en ik dankte de heer daarvoor. Ik knapte op door mijn vaders afwezigheid. Tijdens die paar dagen zijn we gedoopt. De geest gaf mij in dat ik niets anders als vrucht van de doop moest vragen dan lichamelijke draagkracht.

Tijdens haar gevangenschap 'ontvangt' Perpetua visioenen die haar sterken met het oog op haar aanstaande martelaarschap. Dat hoort ook zo volgens het genre 'martelaarskroniek': martelaren mochten rekenen op visioenen en ook op extases tijdens folteringingen om zo de pijn niet te voelen. Alleen, in de *Passio* is het Perpetua zelf die een beschrijving geeft van haar visioenen.

Ik vroeg erom en kreeg het volgende te zien: een bronzen ladder, een enorm hoge, die tot aan de hemel reikte. Hij was smal (er kon maar één persoon tegelijk omhoog) en aan de zijkanten van de ladder zaten allerlei soorten ijzeren wapens vast. Er hingen zwaarden, lansen, haken, sabels en werpspiesen. Als je achteloos of zonder op te kijken omhoogging, zou je verscheurd worden en zou je vlees aan de wapens blijven haken. En onder de ladder lag een slang, een enorm grote, die het had gemunt op degenen die omhooggingen; hij probeerde ze af te schrikken zodat ze niet omhoog zouden gaan.

Eerst ging Saturus [Perpetua's katecheet] omhoog. Hij had zich later vrijwillig aangegeven, omwille van ons, want hij was het die ons in het geloof had onderricht en toen wij waren aangehouden, was hij er niet bij geweest. Hij kwam aan de top van de ladder, draaide zich om en zei tegen mij: 'Perpetua, ik wacht op je. Maar kijk uit dat die slang je niet bijt.'

Daarop zei ik: 'Hij zal mij niet bijten, in de naam van Jezus Christus!' Langzaam stak hij van onder de ladder zijn kop uit, het leek of hij bang voor mij was, en net alsof ik op de eerste sport stapte, stapte ik op zijn kop en ging omhoog.

Uit deze visioenen leert Perpetua het volgende: zij moet de weg omhoog gaan, naar de hemel - in het vervolg van het visioen voorgesteld als een tuin. Op die weg hemelwaarts is zij aan velerlei gevaren blootgesteld - beproevingen, folteringen - die zij alleen het hoofd kan bieden door omhoog te kijken. De grootste beproeving wordt gesymboliseerd door de slang, waarin we de Satan, de grote tegenstander, of de *diabolus*, 'tweedrachtzaaier', kunnen herkennen. Aan het slot van haar dagboek schrijft Perpetua: 'Ik begreep dat ik niet tegen de wilde dieren zou moeten vechten, maar tegen de duivel (*diabolus*). Maar ik wist dat de zege aan mij was.'

Dinocrates

Perpetua droomt tot twee keer toe over Dinocrates, haar broer, die, zeven jaar nog maar, gestorven was. De eerste droom over hem is ronduit grimmig (*Passio Perpetuae* 7): 'Hij had het heet en hij had dorst, hij zag er akelig uit en was heel bleek en op zijn gezicht had hij dezelfde wond als toen hij stierf. Deze Dinocrates was mijn broer naar het vlees geweest, een jongen van zeven. Zijn gezicht was toen helemaal door zweren aangetast, en zo was hij op een afschuwelijke manier gestorven.' Perpetua ziet een bassin vol water, maar de rand is zo hoog dat Dinocrates er niet uit kan drinken.

Dan de tweede droom (*Passio Perpetuae* 8):

De dag dat wij in de boeien werden gehouden werd mij het volgende getoond.

Ik zie die plek die ik eerder had gezien, en Dinocrates: helemaal gewassen, goed gekleed en opgefrist. En waar de wond had gezeten, zie ik nu een litteken, en ik zie ook het bassin dat ik eerder had gezien, nu met de rand verlaagd tot aan de navel van de jongen, en uit het bassin kwam ononderbroken een stroom water. Dinocrates kwam naderbij en begon eruit te drinken. De beker bleef alsmaar even vol. Toen hij genoeg had, begon hij blij met het water te spelen, zoals kinderen dat doen. En ik werd wakker. Toen begreep ik dat hij was bevrijd uit zijn lijden.

Zo zag men het liefst die periode van *refrigerium interim*, 'tijdelijke afkoeling': alle leed geleden, niet in de hemel aangekomen, maar alle aardse ellende wel afgeschud en volledig gereinigd en hersteld, met alle gelegenheid om te spelen. Het gaat hier ten slotte om een zevenjarig kind.

Zit haar broer in de wachtkamer, Perpetua ziet zichzelf en Saturus, haar leermeester, aankomen in het hemelse paradijs (*Passio Perpetuae* 12):

Zo kwamen we bij een plaats, met muren die eruit zagen alsof ze waren gebouwd van licht. Voor de ingang stonden vier engelen die ons bij binnenkomst een witte stola omdeden. We traden binnen en hoorden eenstemmig zingen: 'Heilig, heilig, heilig' en hieraan kwam geen einde. We zagen op die plek iemand zitten die eruit zag als een oude man met sneeuw witte haren. Hij had een jong gezicht, zijn voeten konden we niet zien. Rechts en links van hem stonden vier ouderen en achter hen nog tal van andere ouderen.

Vol verbazing traden we binnen en bleven staan voor de troon. Vier engelen tilden ons op. Wij kustten de man en hij streek ons met de hand over het gezicht. En de andere ouderen zeiden ons: 'Laten wij gaan staan.' We gingen staan en gaven elkaar de vredeskus. Toen zeiden de ouderen ons: 'Ga heen en maak plezier.' Ite et ludite.

Ite et ludite. De twee kunnen nu spelen, plezier maken in het paradijs, zoals de Romeinen deden als zij deelnamen aan de spelen - de *ludi* - ter ere van Caesar, bijvoorbeeld om een militaire overwinning te vieren. Maar voor het zover is, hebben Perpetua en Saturus een ontmoeting met Christus, *hun* Caesar, een oude man met een jong gezicht.

Van Plato naar Augustinus

In de loop van de derde eeuw treedt er geleidelijk aan een metamorfose op van de christelijke ziel. Die wordt autonoom, wint aan eigenheid en kracht, ontwikkelt zich kortom richting de eeuwige, onsterfelijke ziel van Plato. De leraren van de apostolische ecclesia gaan zich buigen over de *Phaidon*, een van Plato's dialogen. Daarin brengt Socrates de dood ter sprake - niet verwonderlijk omdat hij zelf tot de gifbeker is veroordeeld. Hij oordeelt dat het tot de taak van filosofen behoort zoveel mogelijk onthecht te raken van het vergankelijke lichaam ten gunste van de onsterfelijke ziel. In gesprek met Simmias zegt hij het volgende (*Phaidon* 9):

Menen wij dat de dood iets is? (...) is hij iets anders dan de scheiding van ziel en lichaam? En is dood zijn niet dit, dat enerzijds het lichaam van de ziel gescheiden alleen op zichzelf bestaat, en dat anderzijds de ziel van het lichaam gescheiden op zichzelf bestaat? Is de dood soms iets anders dan dit?

Plato maakt hier gebruik van het personage Socrates om zijn radicale dualisme van lichaam en ziel, van de vergankelijke, tijdelijke, contingente materiële wereld en de onvergankelijke, eeuwige, geestelijke wereld van de ideeën onder woorden te brengen.

Aurelius Augustinus (354-430), bisschop van Hippo in Romeins Africa, wordt de ambassadeur van dit radicale platonische dualisme dat hij integreert in zijn christelijke theologie. Inmiddels is de apostolische ecclesia staatsreligie van het Romeins Imperium: de tijd van vervolgingen en dus van martelaarschap is voorbij. Mede onder invloed van zijn opvattingen over de zondigheid van de mensen, ook als ze gedoopt zijn, krijgt de wachtkamer, het *refrigerium interim* van Tertullianus, geleidelijk aan het karakter van wat in de Middeleeuwen het vagevuur genoemd zal worden: het boekhoudkundig bijhouden van zonden en deugden. En christenen die over enig vermogen beschikken worden aangemoedigd om de armen geldelijk te ondersteunen en zo een 'schat in de hemel te verwerven'. Zo komt er een symbiose tot stand tussen gewone economie en heilseconomie.

Geraadpleegde literatuur

Bakker, Henk, *'Ze hebben lief, maar worden vervolgd'. Radicaal christendom in de tweede eeuw en nu*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2005

Brown, Peter, *The Ransom of the Soul. Afterlife and Wealth in Early Western Christianity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London 2015

Fischer, Joseph A., (Hrg.), *Die Apostolischen Väter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1986

Hunink, Vincent e.a., *Eeuwig geluk. De passie van de vroeg-christelijke martelaressen Perpetua en Felicitas & drie preken van Augustinus*. Bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, Elisabeth van Ketwich Verschuur en Arie Akkermans, ingeleid door Toon Bastiaensen. Meinema, Zoetermeer 2004

Plato, *Dialogen*. Vertaling Dr. M.A. Schwartz, Het Spectrum, 2009⁴

De Ste. Croix, G.E.M., *Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy*, Oxford University Press, Oxford 2008